

Πανελλήνιο Συνέδριο Επιστημών Εκπαίδευσης

Τόμ. 2015, Αρ. 1 (2015)

Λειτουργίες νόησης και λόγου στη συμπεριφορά, στην εκπαίδευση και στην ειδική αγωγή: Πρακτικά 5ου Συνεδρίου

ΕΘΝΙΚΟ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΘΗΝΩΝ
ΤΟΜΕΑΣ ΕΙΔΙΚΗΣ ΑΓΩΓΗΣ ΚΑΙ ΨΥΧΟΛΟΓΙΑΣ Π.Τ.Δ.Ε.
ΚΕΝΤΡΟ ΜΕΛΕΤΗΣ ΨΥΧΟΦΥΣΙΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ
ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ

5^ο ΠΑΝΕΛΛΗΝΙΟ ΣΥΝΕΔΡΙΟ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ 19-21 Ιουνίου 2015

Υπό την αιγίδα του Υπουργείου Πολιτισμού, Παιδείας και
Θρησκευμάτων

« Λειτουργίες νόησης και λόγου στη συμπεριφορά,
στην εκπαίδευση και στην ειδική αγωγή »

ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ

ΑΠΡΙΛΙΟΣ 2016

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ:

Παπαδόπουλος Γεώργιος
Πολυτρούπου Σταυρούλα
Μπασιτά Αγγελική

ISSN: 2529-1157

ΑΘΗΝΑ

Ο Χριστός Πάσχων στα μαθηματάρια του 18ου αι.
μ.Χ. και η πρώτη ελληνική έκδοση του έργου (1846)

Κώστας Καρασαββίδης

doi: [10.12681/edusc.252](https://doi.org/10.12681/edusc.252)

Βιβλιογραφική αναφορά:

Καρασαββίδης Κ. (2016). Ο Χριστός Πάσχων στα μαθηματάρια του 18ου αι. μ.Χ. και η πρώτη ελληνική έκδοση του έργου (1846). *Πανελλήνιο Συνέδριο Επιστημών Εκπαίδευσης*, 2015(1), 578–586. <https://doi.org/10.12681/edusc.252>

Ο Χριστός Πάσχων στα μαθηματάρια του 18^{ου} αι. μ.Χ. και η πρώτη ελληνική έκδοση του έργου (1846)

Κώστας Καρασαββίδης
Φιλολόγος - Μεταπτυχιακός φοιτητής Τμήματος Θεατρικών Σπουδών Ε.Κ.Π.Α.
kkarasav@yahoo.gr

Περίληψη

Η αποδιδόμενη στον Γρηγόριο Ναζιανζινό βυζαντινή τραγωδία *Χριστός Πάσχων* έχει κατά καιρούς απασχολήσει αρχαιοελληνιστές, βυζαντινολόγους, θεολόγους και θεατρολόγους, αποδεικνύοντας την θεματική ευρύτητα και την ιδιαίτερη σπουδαιότητα του ίδιου του κειμένου. Για πρώτη φορά εξετάζεται η εκπαιδευτική διάσταση του κειμένου, το οποίο προσεγγίζεται μέσω της πρώτης ελληνικής έκδοσης του Θ. Χοϊδάν (1846). Με αφετηρία την έντυπη έκδοση και τις πολύτιμες πληροφορίες που αυτή μας διασώζει για την εκπαιδευτική κατάσταση μετεπαναστατικά, αλλά και τη φιλοσοφία των διδασκόντων, όπως αυτή προκύπτει μέσω της αναφοράς σε αντίστοιχες πρακτικές προεπαναστατικά, μελετήθηκαν 8 μαθηματάρια (χειρόγραφα σχολικής χρήσης) του 18^{ου} αι. μ.Χ. που διασώζουν το κείμενο. Από τη μελέτη των χειρόγραφων πηγών και την αξιοποίηση χρονολογικών και γλωσσικών ενδείξεων, εντοπίστηκε το πρότυπο από το οποίο αντιγράφουν το κείμενό τους τόσο οι γραφείς όσο και ο Χοϊδάν, δικαιολογήθηκε η μικρή εκπροσώπηση του έργου στα μαθηματάρια της περιόδου και φαίνεται να επιβεβαιώνονται όσα γράφει ο Χοϊδάν περί διδασκαλίας στα μέσα του 19^{ου} αι. μ.Χ. Επιπλέον, αποσυνδέθηκε το κείμενο από τις όποιες θεατρικές πρακτικές, καθώς δεν εντοπίστηκε κανένα στοιχείο που να παραπέμπει σε κάποιο παραστασιακό γεγονός, ενώ συνεπακόλουθα αποσυνδέθηκε και από τις αντίστοιχες θεατρικές πρακτικές των ιησουιτικών ταγμάτων που δραστηριοποιούνταν εκπαιδευτικά στον ίδιο χώρο κατά τον 18^ο αι. μ.Χ.

Λέξεις-Κλειδιά *Χριστός Πάσχων*, μαθηματάρια, Χοϊδάν

Abstract

Scholars of ancient Greek literature and Byzantine studies as well as theologians and theatre experts have at times dealt with the Byzantine tragedy *Christus Patiens* (Suffering Christ), attributed to Gregory of Nazianzus (aka Gregory the Theologian or Gregory Nazianzen), thus proving the broad thematic range and the particular significance of the text itself. For the first time, the educational dimension of the text is examined, based on its first Greek publication edited by Th. Choidan (1846). Starting from the printed edition and the valuable information it preserves in terms of the prevailing educational situation after the Greek War of Independence in addition to the philosophy of educators, as inferred through reference to relevant practices followed prior to the War, eight (8) *mathemataria* (handwritten teaching materials) that preserve the text were examined. By studying the manuscript sources and taking into account chronological and linguistic evidence, the original text from which both copyists and Choidan transcribe the text was determined, the small representation of the work in the *mathemataria* of this period was explained and what Choidan writes in the middle of the 19th century regarding teaching appears to be verified. In addition, the work is disassociated from any theatrical practice, given that no evidence was found that would refer to any performance, and is, therefore, also disconnected from

the relevant theatrical activities of Jesuits orders known for their educational work in the same region during the 18th century.

Keywords *Christus Patiens*, *mathemataria*, Choidan

Η έκδοση του Θ. Χοϊδάν (1846)

Ο τίτλος *Χριστός Πάσχων* για το συγκεκριμένο κείμενο απαντά για πρώτη φορά στην editio princeps του έργου με εκδότη τον Antonius Bladus (Bladus, 1542). Όλα τα χειρόγραφα που διασώζουν το έργο πριν την έκδοση αυτή περιλαμβάνουν συνήθως μακροσκελείς και κυρίως περιγραφικούς τίτλους, αλλά σε κανένα χειρόγραφο δεν υπάρχουν οι δύο αυτές λέξεις που χρησιμοποίησε ο Bladus στην έκδοσή του και με τις οποίες είναι γνωστό το έργο σήμερα. Τι μπορεί να οδήγησε τον Bladus στην επιλογή του τίτλου αυτού, δεν μας είναι γνωστό. Τον κύριο λόγο δεν τον παίζει άλλωστε ο Χριστός, ώστε να δικαιολογείται μια τέτοια επιλογή, αλλά η Θεοτόκος, καθώς σύμφωνα με τον Βάλτερ Πούχγερ (1995, σ. 55-56): «*Από τους 2.531 στίχους του κέντρωνα (η μέτρηση παραλείπει τον πρόλογο, τον επίλογο και τον κολοφώνα) η Θεοτόκος λέει 1.210 στίχους (47,8% της έκτασης του ποιήματος, ο χορός 252 (9,96%), ο Χριστός 69 (2,73%). Δεδομένου ότι η Θεοτόκος και ο χορός είναι σκηνικά πρόσωπα αλληλένδετα, που σημαίνει ότι εμφανίζονται πάντα και αποκλειστικά μαζί, σχεδόν ενιαία εφόσον ο χορός είναι το alter ego της Μαρίας, η δομή του θρήνου της Θεοτόκου φανερώνεται ακόμη πιο ανάγλυφα, αν συνυπολογιστούν οι ρήσεις τους*». Ωστόσο, όλες οι εκδόσεις του έργου από το 1542 μέχρι σήμερα ακολουθούν τον τίτλο αυτό.

Η δεύτερη έκδοση του έργου εμφανίζεται περίπου 300 χρόνια αργότερα, το 1846, και είναι ελληνική με εκδότη τον Θ. Χοϊδάν (Χοϊδάν, 1846). Ασφαλώς και είναι σημαντικό το γεγονός ότι πρόκειται για την πρώτη έκδοση του κειμένου μετά το 1542 και ότι πρόκειται για μια ελληνική έκδοση. Ωστόσο το ιδιαίτερο ενδιαφέρον της έγκειται στο γεγονός ότι είναι ένα σχολικό εγχειρίδιο και ότι αποτελεί μέχρι σήμερα την πρώτη και μοναδική έκδοση του κειμένου με σκοπό τη διδασκαλία του σε σχολικό περιβάλλον. Καθίσταται μάλιστα εξαιρετικά σημαντική για τις πληροφορίες που περιέχει και που αναφέρονται σε διδακτικές πρακτικές της προεπαναστατικής και μετεπαναστατικής Ελλάδας. Εμπλουτίζει τις γνώσεις μας δηλαδή όχι μόνο για την αποστολή που θα μπορούσε να επιτελέσει το κείμενο στην εκπαιδευτική διαδικασία, αλλά και για τους ίδιους τους σκοπούς και τις όψεις της εκπαίδευσης στο β' μισό του 19^{ου} αι. μ.Χ.

Ειδικότερα, πριν το κυρίως κείμενο του *Χριστού Πάσχοντος*, υπάρχει μια αποκαλυπτική προσφώνηση του Χοϊδάν «*Πρὸς τοὺς Κυρίου Καθηγητᾶς, Γυμνασιάρχας καὶ Σχολάρχας*». Σύμφωνα με το κείμενο της προσφώνησης αυτής (Χοϊδάν, 1846, σσ. α'-β'): «*Οἱ πρὸ τῆς ἐπαναστάσεως συναδελφοὶ ὑμῶν, τῶν ὁποίων ἐστὲ καὶ ὑμεῖς μαθηταί, συνεθίζοντες νὰ ἐκτρέψωσι μᾶλλον τοὺς μαθητὰς αὐτῶν ἐν παιδείᾳ καὶ νοθεσίᾳ Κυρίου καθ' ὅλην τὴν διάρκειαν τῆς διδασκαλίας αὐτῶν, ἀποκλειστικῶς τοῦτο ἔπραττον, ἐφεστῶσης τινὸς μεγάλης δεσποτικῆς ἐορτῆς, καθ' ἣν παύοντες δι' ὀλίγας ἡμέρας πᾶσαν διδασκαλίαν ἐξωτερικὴν, ἐδίδασκον τοὺς μαθητὰς αὐτῶν τὰ τῆς ἐορτῆς ἐκείνης· διὰ τοῦτο καὶ οἱ μαθηταὶ αὐτῶν ἀπέβαινον καὶ θεοσεβεῖς καὶ ἐνάρετοι· τῆς ἀναγκαιοτάτης ταύτης διδασκαλίας μετὰ τὴν ἐπανάστασιν παραμεληθείσης, καὶ τῆς θύραθεν διδασκαλίας ὅλως ἐπικρατούσης, ἢ νεολαία ἡμῶν, τὸ στήριγμα καὶ ἡμῶν αὐτῶν, καὶ τῆς κοινωνίας ὅλης, ἀποβαίνει, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον κατὰ τὸν Χρυσόστομον ἀσεβής, θρασεῖα, ἀκόλαστος, ἀπειθής καὶ βάνανσος, διὰ τὰ ὅποια, ὡς κάλλιον ἐμοῦ γνωρίζετε, μεγίστας ὑπέξομεν τὰς εὐθύνας καὶ πατέρες καὶ διδάσκαλοι· πατὴρ κἀγὼ κατὰ θεῖαν εὐδοκίαν τέκνων πολλῶν, ἐπιθυμῶν χάριν αὐτῶν,*

καὶ τῆς νεολαίας ὅλης νὰ σταθῆ μέχρι ἐδῶ τὸ κακόν, καὶ νὰ ἐπανέλθωμεν εἰς τὰ πατρία ἡμῶν, τὰ καὶ σωτηριωδέστερα, προκειμένης ἤδη τῆς μεγάλης ἐορτῆς τοῦ Πάσχα, ἐπεχείρισα νὰ κάμω κοινήν διὰ τοῦ τύπου τὴν τραγωδίαν, ὁ Χριστὸς Πάσχων, Γρηγορίου Ναζιανζηνοῦ (sic) τοῦ Θεολόγου, ταθαμμένην οὖσαν εἰς τὰ ἅπαντά του, καὶ ἀγνοουμένην σχεδὸν παρὰ πάντων. Ἀπόκειται δὲ ἤδη εἰς ὑμᾶς Κύριοι νὰ θρέψητε δι' αὐτῆς τοὺς μαθητὰς ὑμῶν δι' ὀλίγας ἡμέρας πρὸ τοῦ Πάσχα, συγχωροῦντές μοι, δι' ὅ,τι (sic) ἐτόλμησα νὰ σᾶς δώσω ἀφορμὴν εἰς τοῦτο ὁ πολλοστός ἐγὼ ἐν χιλιάσιν Ἰούδα[ς]. Ἐν Ἀθήναις τὴν 5 Μαρτίου 1846. Θ. Χοϊδάν»

Ἀπὸ τὴν παραπάνω ἐπιστολῇ διαπιστώνουμε πὼς ὁ Θ. Χοϊδάν ἐκδίδει αὐτὴν τὴν «ἀγνοουμένην σχεδὸν παρὰ πάντων» τραγωδίαν με σκοπὸν τὴν διδασκαλίαν τῆς σε μαθητὰς λίγο πρὶν τὸ Πάσχα, κατὰ τὴ συνήθειαν τῶν δασκάλων, οἱ οἱ ποιοὶ προεπαναστατικά, με τὴν ευκαιρίαν μεγάλων δεσποτικῶν ἐορτῶν, σταματοῦσαν τὴ συμβατικὴν διδασκαλίαν τοὺς καὶ δίδασκαν τὰ σχετικὰ με τὴν ἐορτὴν πού πλησίαζε. Ὡστόσο, μετεπαναστατικά ἡ πρακτικὴ αὐτὴ φαίνεται κατὰ τὸ κείμενον ὅτι λησμονήθηκε, με ἀποτέλεσμα νὰ επικρατήσῃ μιὰ ἀποκλειστικὰ «θύραθεν διδασκαλία». Ὁ Θ. Χοϊδάν φοβούμενος ἠθικὰς παρεκτροπὰς τῆς νεολαίας λόγῳ ἐλλιποῦς θρησκευτικῆς ἐκπαίδευσης προτείνει τὴν διδασκαλίαν τοῦ Χριστοῦ Πάσχοντος στα σχολεῖα επικαλούμενος μόνον τὴν ιδιότητα τῆς πατρότητος. Στὸ κείμενον ἀναφέρεται δύο φορές ἡ λέξις «πατήρ» ([...] μεγίστας ὑπέξομεν τὰς εὐθύναις καὶ πατέρες καὶ διδάσκαλοι· πατὴρ κἀγὼ κατὰ θεῖαν εὐδοκίαν τέκνων πολλῶν [...]) ἐν κυριολεκτικῇ τῆς σημασίᾳ καὶ ὄχι ὡς συνώνυμον τοῦ ἱερωμένου. Ἐπομένως, εἶναι πολὺ σημαντικό ἕνα λαϊκὸς νὰ ἀναγνωρίζῃ τὶς ἀρετὰς καὶ τὸ ρόλον πού μπορεῖ νὰ διαδραματίσῃ ἡ θρησκευτικὴ ἐκπαίδευσις ἐν τῇ διαμόρφωσιν τῆς προσωπικότητος τῶν νέων. Κατὰ συνέπειαν, ὁ Χοϊδάν ἀποτελεῖ ἕνα φωτισμένον παράδειγμα γονεῶν πού με τὴν πρωτοβουλίαν τοῦ γιὰ μιὰ τέτοια ἐκδοσὴ δείχνει νὰ ἀναγνωρίζῃ τὴν ἴδιαν τὴν οικογένειαν ὡς φορῆα ἐκπαίδευσης ἤδη στα 1846.

Πολύτιμες πληροφορίες ἀναφορικὰ με τὴν πρότασιν γιὰ τὴν διδασκαλίαν τοῦ συγκεκριμένου κειμένου ἐν σχολικῷ περιβάλλοντι ἀντλούμε καὶ ἀπὸ τὴν ἐπιστολὴν τοῦ Θ. Χοϊδάν πρὸς τὸ Ὑπουργεῖον δημοσίας ἐκπαιδεύσεως καὶ κυρίως ἀπὸ ἕνα συνοδευτικὸν κείμενον ἐν ᾧ πού μᾶς πληροφορεῖ γιὰ ὅσα ἐκτυλίχθησαν πρὶν τὴν ὑπουργικὴν ἀπόφασιν καὶ παρατίθενται ἐν τῷ τέλος τῆς συγκεκριμένης ἐκδοσῆς (Χοϊδάν, 1846, χ.σ.). Σύμφωνα με τὴν ἐπιστολὴν: «Ἐκ τῆς ἐπὶ κεφαλῆς τοῦ ἐπισυννημένου τυπογραφικοῦ πρώτου φύλλοντος, τὸ ὁποῖον ἐξαιτοῦμαι νὰ μ' ἐπιστραφῇ, προσφωνήσεώς μου θέλει πληροφορηθῆ τὸ Σ[εβαστὸν] τοῦτο Ὑπουργεῖον τὸν σκοπὸν, διὰ τὸν ὁποῖον ἐπεχείρισα τὴν μετατύπωσιν τῆς κατ' Εὐριπίδην τραγωδίας, ὁ Χριστὸς Πάσχων, Γρηγορίου Ναζιανζηνοῦ τοῦ Θεολόγου· ἀλλὰ καίτοι πεπειθώς, ὅτι θέλω εὖρη συμφώνους οἴκοθεν εἰς τοῦτο τοὺς κυρίους Καθηγητὰς, Γυμνασιάρχας καὶ Σχολάρχας τοῦ Κράτους, ὡς περὶ πολλοῦ ποιουμένους τὴν ἐν παιδείᾳ καὶ νοθεσίᾳ Κυρίου ἐκπαίδευσιν τῶν μαθητῶν αὐτῶν, ἀναγκαίαν μ' ὄλον τοῦτο κρίνω καὶ τὴν σύστασιν τοῦ Σ[εβαστοῦ] τούτου Ὑπουργεῖου, καὶ ταύτην ἐξαιτοῦμαι διὰ τῆς παρουσίας μου, ἐλπίζων εἰς τὴν πρὸς τὴν εὐσεβῆ τῆς νεολαίας ἐκπαίδευσιν ἀκάματον φροντίδα τοῦ Κ[υρίου] Ὑπουργοῦ, ὅτι δὲν θέλει μὲ τὴν ἀρνηθῆ, ἀλλ' ὅτι θέλει διατάξῃ νὰ ἐκδοθῆ ἀμέσως δι' ἐγκυκλίου. Ἐν Ἀθήναις τὴν 9 Μαρτίου. Εὐπειθέστατος πολίτης Θ. ΧΟΙΔΑΝ».

Σύμφωνα με τὸ συνοδευτικὸν κείμενον: «Τὸ ἐπὶ τῆς Δημοσίου ἐκπαιδεύσεως Ὑπουργεῖον λαβὼν τὴν ἀνωτέρω ἀναφορὰν μου, ὠνόμασεν ἐπιτροπὴν ἐκ τριῶν κληρικῶν, καθηγητῶν τοῦ Πανεπιστημίου, τῶν κυρίων Νεοφύτου Βάμβα, Θεοκλήτου Φαρμακίδου, Μισαῆλ Ἀποστολίδου, καὶ τοῦ Γυμνασιάρχου Κυρίου Γεωργίου Γενναδίου, καὶ διεύθυνεν αὐτὴν πρὸς τὴν ἐπιτροπὴν, προσκαλοῦν νὰ γνωμοδοτήσῃ ἐπὶ τῆς αἰτήσεώς μου· ἀλλὰ τίς ἠδύνατο ποτὲ νὰ φαντασθῆ, ὅτι ἡ ἐπιτροπὴ αὕτη ἤθελε διχογνωμῆσιν ἐπὶ πράγματι τόσο ἀναγκαίου διὰ τὴν σπουδάζουσαν νεολαίαν; καὶ

οὕτως ἀπεδείχθησαν καὶ εἰς τὴν περίστασιν ταύτην οἱ μὲν πρῶτοι, ἔσχατοι, οἱ δὲ δεύτεροι, πρῶτοι· ἐλπίζω, ὅτι ὁ Κύριος Ὑπουργὸς θέλει συγκατατεθῆ εἰς τὴν γνώμην τῶν ὁμοφωνησάντων ἑτεροταγῶν μελῶν τῆς ἐπιτροπῆς, ἀποπτύων τὴν τῶν ὁμοταγῶν, ὡς ὀλεθρίαν διὰ τὴν νεολαίαν, καὶ θέλει ἐκδώσει τὴν ἐγκύκλιόν του κατὰ τὴν γνωμοδότησιν τῶν ὀρθοφρονούντων, καὶ κηδομένων τῆς νεολαίας μελῶν τῆς εἰρημένης ἐπιτροπῆς.»

Με τὴν ἐπιστολὴν ὁ Χοῦδάν ζητᾷ ὁ ἴδιος ἀπὸ τὸν ὑπουργὸν νὰ ἐκδώσει ἄμεσα μίαν ἐγκύκλιον, προκειμένου νὰ ἐνταχθῆ τελικὰ στὸ πρόγραμμα σπουδῶν ἡ «μετατύπωσις τῆς κατ' Ἐὐριπίδην τραγωδίας, ὁ *Χριστὸς Πάσχων*», ποῦ ἔχει υποβάλλει πρὸς ἐγκρίσιν διδασκαλίας. Ἀπὸ τὸ συνοδευτικὸ τῆς ἐπιστολῆς κείμενον πληροφοροῦμαστε πὼς ἡ γνωμοδοτικὴ τοῦ βιβλίου ἐπιτροπῆ, ποῦ ἀποτελοῦνταν ἀπὸ τοὺς κληρικοὺς καὶ καθηγητὰς τοῦ πανεπιστημίου Νεόφυτο Βάμβα, Θεόκλητο Φαρμακίδην καὶ Μισαήλ Ἀποστολίδην καὶ ἀπὸ τὸν λαϊκὸν καὶ Γυμνασιάρχην τοῦ «ἐν Ἀθήναις Γυμνασίου» Γεώργιον Γεννάδιον, δὲν κατάφερε νὰ συμφωνήσῃ ἐπὶ τοῦ θέματος. Πληροφοροῦμαστε πὼς ὑπῆρξε διχογνωμία ἐν τῇ ἐπιτροπῇ καὶ φαίνεται πὼς ἡ μὴ ἐγκρίσιν τοῦ βιβλίου ἀπὸ τὴν μειοψηφίαν τοῦ «ὁμοταγοῦς» – σὲ σχέσιν μετὰ τὸν Χοῦδάν – λαϊκοῦ Γεωργίου Γεννάδιου ὑπερίσχυσε τῆς ἐγκρίσεως ἀπὸ τὴν πλειοψηφίαν τῶν «ἑτεροταγῶν» κληρικῶν καὶ μελῶν τῆς ἐπιτροπῆς.

Ἡ ἐκδοσις τοῦ 1846 ἀπὸ μόνῃ τῆς δὲν ἀποτελεῖ ἀσφαλὲς τεκμήριον τῆς διδασκαλίας τοῦ κειμένου ἐν ταῖς σχολαῖς τῆς ἐποχῆς, καθὼς δὲν μᾶς προσφέρει πρόσθετες πληροφορίες γιὰ τὴν ὑπουργικὴν ἀπόφασιν ποῦ τελικὰ λήφθηκε. Ὁ ἐνδεχόμενος ἐντοπισμὸς τῶν σχετικῶν ἐγγράφων τῆς ἐπιτροπῆς ἐγκρίσεως τοῦ βιβλίου θὰ μπορέσῃ νὰ φωτίσῃ περὶ σφόδρα περισσότερο τὸ θέμα, τὸ ὁποῖον κρίνεται ἰδιαίτερον ἐνδιαφέρον, καθὼς ἐμπλέκονται ἐν αὐτῷ σημαντικὰς προσωπικότητες τοῦ Νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ. Καὶ μπορεῖ ἡ ἐγκρίσιν ἐνός «θεατρικοῦ» ἔργου γιὰ διδασκαλίαν νὰ εἶναι φυσικὴ σήμερον, ἀλλὰ ἡ στάσις τῶν ἱερωμένων κρίνεται προοδευτικὴ γιὰ τὰ δεδομένα τῆς ἐποχῆς, καθὼς ἡ αὐθεντία καὶ μόνον τοῦ ὀνόματος τοῦ Γρηγορίου Ναζιανζηνοῦ δε θὰ μπορούσε νὰ δικαιολογήσῃ τὴν ἐπιλογὴν αὐτὴν καὶ πιθανότατα ἦταν ἐπηρεασμένη ἀπὸ τὸ κλίμα τοῦ Διαφωτισμοῦ.

Ἀκόμη ὅμως καὶ νὰ μὴν διδάχθητε τελικὰ τὸ συγκεκριμένον σχολικὸν ἐγχειρίδιον, ἡ σπουδαιότης καὶ μόνον τῆς ἐκδόσεως τοῦ κειμένου εἶναι μεγάλη, γιὰ τὸν πρόσθετον λόγον ὅτι ἀντιγράφει τὴν πρώτην ἐκδοσιν τοῦ κειμένου τοῦ 1542 καὶ προηγείται χρονολογικὰ τόσο τῆς ἐκδόσεως τοῦ J.-P. Migne (Migne, 1862), ὅσο καὶ τῆς ἀμέσως ἐπόμενης αὐτοτελοῦς ἐκδόσεως τοῦ J. D. Brambs (Brambs, 1885).

Τὰ μαθηματάρια τοῦ 18^{ου} αἰ. μ.Χ.

Στοὺς πίνακες περιεχομένων τῶν περίπου 1000 χειρογράφων – μαθηματῶν τῶν ἐλληνικῶν σχολείων τῆς Τουρκοκρατίας ποῦ παραθέτει ἡ Σκαρβέλλη-Νικολοπούλου (1993), ἐντοπίσθησαν 29 χειρόγραφα ποῦ παραδίδουν τὸν *Χριστὸ Πάσχοντα*. Πρόκειται γιὰ τὰ ἐξῆς:

ΕΛΛΑΔΑ

- 1) Ἅγιον Ὄρος, I.M. Βατοπεδίου – ἀρ.222, ΙΗ' αἰ.
- 2) Ἅγιον Ὄρος, I.M. Βατοπεδίου – ἀρ.342, ἔτος 1747
- 3) Ἅγιον Ὄρος, I.M. Βατοπεδίου – ἀρ.732, ἔτος 1799
- 4) Ἅγιον Ὄρος, I.M. Ἰβήρων – ἀρ.145, ΙΗ' αἰ.
- 5) Ἅγιον Ὄρος, I.M. Ἰβήρων – ἀρ.650, ΙΗ' αἰ.
- 6) Ἅγιον Ὄρος, I.M. Ἰβήρων – ἀρ.1330, ἔτος 1708
- 7) Ἅγιον Ὄρος, I.M. Ξηροποτάμου – ἀρ.67, ἔτος 1785
- 8) Ἅγιον Ὄρος, I.M. Σταυρονικήτα – ἀρ.157, ΙΗ' αἰ.
- 9) Ἀθήνα, Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη – ἀρ.2148, ἔτος 1745

- 10) Αθήνα, Εθνική Βιβλιοθήκη – αρ.2163, έτος 1754, 1782
- 11) Αθήνα, Εθνική Βιβλιοθήκη – αρ.2198, έτος 1491
- 12) Αθήνα, Εθνική Βιβλιοθήκη – αρ.2910, έτος 1798-1810
- 13) Αθήνα, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη – αρ.52, ΙΗ΄ αι.
- 14) Αθήνα, Ιστορική και Εθνολογική Εταιρεία της Ελλάδος – αρ.215, έτος 1734
- 15) Δημητσάνα, Δημόσια Βιβλιοθήκη – αρ.33, ΙΘ΄ αι.
- 16) Δημητσάνα, Δημόσια Βιβλιοθήκη – αρ.93, έτος 1792
- 17) Δημητσάνα, Δημόσια Βιβλιοθήκη – αρ.99, ΙΗ΄ αι.
- 18) Ευρυτανία, Ι.Μ. Προυσού – αρ.9, ΙΗ΄ αι.
- 19) Κοζάνη, Κοβεντάρειος Δημοτική Βιβλιοθήκη – αρ.Χ 134, ΙΗ΄ αι.
- 20) Μηλιές, Δημόσια Βιβλιοθήκη – αρ. 18, ΙΗ΄ αι.
- 21) Πάτμος, Ι.Μ. Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου – αρ.590 (Φι΄), έτος 1730

ΑΙΓΥΠΤΟΣ

- 22) Ι.Μ. Αγίας Αικατερίνης Όρους Σινά – αρ.1617, ΙΗ΄ αι.

ΙΣΡΑΗΛ

- 23) Ι.Μ. Αγίου Σάββα – αρ.459, έτος 1754
- 24) Ι.Μ. Αγίου Σάββα – αρ.470, έτος 1747-1749

ΤΟΥΡΚΙΑ

- 25) Κωνσταντινούπολη, Μεγάλη του Γένους Σχολή – αρ.33, ΙΕ΄ αι.
- 26) Κωνσταντινούπολη, Οικουμενικό Πατριαρχείο, Ι.Μ. Παναγίας Χάλκης – αρ.162, έτος 1774, 1775
- 27) Κωνσταντινούπολη, Οικουμενικό Πατριαρχείο, Μετόχι Πανάγιου Τάφου – αρ.143, ΙΖ΄-ΙΗ΄ αι.
- 28) Κωνσταντινούπολη, Οικουμενικό Πατριαρχείο, Μετόχι Πανάγιου Τάφου – αρ.144, έτος 1723-1727
- 29) Κωνσταντινούπολη, Οικουμενικό Πατριαρχείο, Μετόχι Πανάγιου Τάφου – αρ.492, ΙΗ΄ αι.

Η μεγάλη διασπορά τους σε βιβλιοθήκες στον ελλαδικό χώρο (Άγιο Όρος, Αθήνα, Δημητσάνα, Ευρυτανία, Κοζάνη, Μηλιές, Πάτμος) καθώς και στο εξωτερικό (Αίγυπτος, Ισραήλ, Τουρκία) οδήγησε στην απόφαση να μελετηθούν όχι τα εύκολα προσβάσιμα χειρόγραφα που υπάρχουν στην Αθήνα, αλλά εκείνα στα οποία δεν υπάρχει πρόσβαση από όλους τους ερευνητές είτε λόγω απόστασης, είτε λόγω άλλων περιορισμών (π.χ. φύλο του ερευνητή). Για το λόγο αυτό επιλέχθηκαν δύο μεγάλες ομάδες χειρογράφων, η ομάδα των αθωνικών χειρογράφων (8 χειρόγραφα προερχόμενα από 4 Ιερές Μονές του Αγίου Όρους) και η ομάδα των κωνσταντινουπολίτικων χειρογράφων (5 χειρόγραφα από τον διοικητικό χώρο του Οικουμενικού Πατριαρχείου και του Πατριαρχείου Ιεροσολύμων). Η δυσκολία πρόσβασης στις βιβλιοθήκες (για παράδειγμα της Ι.Μ. Ξηροποτάμου) και επομένως στα χειρόγραφα ή η μη εύρεση των χειρογράφων στις βιβλιοθήκες (για παράδειγμα ολόκληρη η ομάδα των κωνσταντινουπολίτικων χειρογράφων αγνοείται και δεν κατέστη δυνατό να εντοπιστεί· το χειρόγραφο 145 της βιβλιοθήκης της Ι.Μ. Ιβήρων είχε σταλεί για απεντόμωση και συντήρηση) οδήγησε σε έναν αναγκαστικό περιορισμό του υλικού. Τελικά στην έρευνα συμπεριλήφθηκαν τα εξής 8 χειρόγραφα: της Ι.Μ. Βατοπεδίου – αρ.222, αρ.342 και αρ.732· της Ι.Μ. Ιβήρων – αρ.650 και αρ.1330· της Ι.Μ. Σταυρονικήτα – αρ.157· της Κοβενταρείου Δημοτικής Βιβλιοθήκης Κοζάνης – αρ.Χ 134 και της Ι.Μ. Αγίας Αικατερίνης Όρους Σινά – αρ.1617.

Η ύπαρξη μόλις 29 μαθηματαρίων ενός έργου που το θέμα του «προσφέρεται για σχολική χρήση» (Σκαρβέλη-Νικολοπούλου, 1993, σ. 167) οφείλεται στην «κάλυψη

των αναγκών της διδασκαλίας της δραματικής ποιήσεως από τα έργα των μεγάλων αρχαίων τραγικών» και στην «απουσία του Χριστού Πάσχοντος από την *Εγκυκλοπαίδεια* του Ιωάννη Πατούσα» (Σκαρβέλη-Νικολοπούλου, 1993, σ. 168). Και οι δύο αυτοί λόγοι εν μέρει δικαιολογούν τη μικρή εκπροσώπηση του έργου στη χειρόγραφη παράδοση, αλλά δεν είναι πειστικοί. Παρόλο που και η πρώτη ελληνική έκδοση του 1846 τυπώνεται για σχολική χρήση, πόσο εύκολη θα ήταν η πρόσληψη της Ορθόδοξης θεματολογίας του έργου σε μια γλώσσα σχεδόν ακατανόητη από την πλειοψηφία των μαθητών, και ειδικά όταν σύμφωνα με τον Χοϊδάν το έργο ήταν σχεδόν άγνωστο; Πόσο εύκολο θα ήταν στους μαθητές του 18^{ου} αιώνα να αναγνωρίσουν στον *Χριστό Πάσχοντα* παραθέματα από κείμενα που δεν είχαν την ευκαιρία να τα γνωρίσουν με κάποιον τρόπο, ή να έστω να τα διαβάσουν προς τέρψη τους; Για παράδειγμα, οι *Βάκχες* ή η *Μήδεια*, από τις οποίες κυρίως δανείζεται στίχους ο *Χριστός Πάσχων*, είναι τραγωδίες γεμάτες ένταση και πάθος, που περιέχουν στοιχεία τα οποία τις καθιστούν ακατάλληλες προς διδασκαλία. Οι διδάσκαλοι, κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας, τις παραμέρισαν και ακολούθησαν την παράδοση των βυζαντινών εκδόσεων, στις οποίες περιλαμβάνονταν η *Εκάβη* και ο *Ορέστης*. Ακόμη και η *Μήδεια*, που συμπεριλήφθηκε στην *Εγκυκλοπαίδεια* του Πατούσα, δεν εισήχθη στα σχολεία.

Επιπλέον, η μεγάλη πλειοψηφία των μετεχόντων της εκπαίδευσης, διδάσκαλοι και μαθητές, ήταν ιερωμένοι. Δεν θα ήταν αναμενόμενο αυτοί να επιλέξουν στο πρόγραμμα σπουδών τους ένα έργο αποδιδόμενο στον Γρηγόριο Ναζιανζηνό αντί μιας αρχαίας ελληνικής τραγωδίας; Επομένως, το κείμενό μας δεν θα έπρεπε να παραδίδεται σε περισσότερα χειρόγραφα; Τέλος, μπορεί η *Εγκυκλοπαίδεια* του Πατούσα να καθόρισε σε μεγάλο βαθμό τα διδασκόμενα μαθήματα, αλλά δεν έχουμε και την περίπτωση των επιγραμμάτων του Θεόδωρου Πρόδρομου που διασώζονται σε 45 χειρόγραφα (Σκαρβέλη-Νικολοπούλου, 1993, σ. 170-171) και που ενώ δεν συμπεριλήφθηκαν σε αυτήν είχαν μεγαλύτερη διάδοση στα σχολεία ακόμη και από τα αντίστοιχα επιγράμματα της *Ανθολογίας* του Μάξιμου Πλανούδη; Επομένως, ο μικρός αριθμός των μαθηματάρων με τον *Χριστό Πάσχοντα* θα πρέπει να οφείλεται σε κάποιον άλλο λόγο. Ασφαλώς ρόλο θα έπαιξε και το γεγονός πως τα δράματα διδάσκονταν στο τελευταίο στάδιο των σπουδών της μέσης βαθμίδας, στο οποίο δεν έφταναν συνήθως πολλοί μαθητές, όμως και πάλι προβληματίζει η παρουσία έργων του Αριστοφάνη σε περισσότερα μαθηματάρια συγκριτικά με τον *Χριστό Πάσχοντα*. Κάποιες όψεις αυτών των προβληματισμών μπορούν να τις διαφωτίσουν τα ίδια τα χειρόγραφα που έχουμε στη διάθεσή μας.

Ως προς την πηγή από την οποία αντλούν το κείμενο τα συγκεκριμένα μαθηματάρια, οι τίτλοι τους παραπέμπουν με ασφάλεια στην πρώτη έντυπη έκδοση του Bladus του 1542, καθώς αντιγράφουν σχεδόν κατά λέξη τον τίτλο όπως τον έδωσε ο πρώτος αυτός εκδότης, δηλαδή: Τοῦ ἁγίου Γρηγορίου Ναζανζηνοῦ (sic) τοῦ θεολόγου τραγωδία *Χριστὸς Πάσχων*. Αναλυτικότερα, οι τίτλοι με τους οποίους μας παραδίδονται τα χειρόγραφα είναι οι εξής: I.M. Βατοπεδίου – αρ.222, φύλλο 1^ρ: Τοῦ ἁγίου Γρηγορίου Ναζανζηνοῦ (sic) τοῦ θεολόγου, τραγουδία (sic), *Χριστὸς Πάσχων*· I.M. Βατοπεδίου – αρ.342, φύλλο 71^ρ: Τοῦ ἁγίου Γρηγορίου Ναζανζηνοῦ (sic) τοῦ θεολόγου, τραγωδία (sic), *Χριστὸς Πάσχων*· I.M. Βατοπεδίου – αρ.732, φύλλο 177^ρ: *Χριστὸς Πάσχων*, Γρηγορίου Ναζιανζηνοῦ τοῦ θεολόγου, τραγωδία (sic)· I.M. Ιβήρων – αρ.650, φύλλο 57^ρ: Τοῦ ἁγίου Γρηγορίου Ναζιανζηνοῦ τοῦ θεολόγου τραγωδία *Χριστὸς Πάσχων*· I.M. Ιβήρων – αρ.1330, φύλλο 1^ρ: Τοῦ ἁγίου Γρηγορίου Ναζιανζηνοῦ τοῦ θεολόγου τραγωδία, *Χριστὸς Πάσχων*· I.M. Σταυρονικήτα – αρ.157, φύλλο 2^ρ: Τοῦ ἁγίου Γρηγορίου Ναζανζινοῦ (sic) τοῦ θεολόγου, τραγωδία, *Χριστὸς Πάσχων*· Κοβενταρείου Δημοτικής Βιβλιοθήκης Κοζάνης – αρ.X 134, φύλλο 119^ρ:

Χριστὸς Πάσχων, τοῦ αὐτοῦ τραγωδία εἰς τὸ ἅγιον πάθος· I.M. Αγίας Αικατερίνης Ὁρους Σινά – αρ.1617, φύλλο 74^r: *Χριστὸς Πάσχων* Γριγορίου (sic) Ναζιαζηνοῦ (sic) τοῦ θεολόγου τραγωδία (sic).

Ακόμη και το προερχόμενο από την Κοζάνη χειρόγραφο, που δεν αντιγράφει ολόκληρο τον τίτλο της έκδοσης του Bladus, πάλι μας οδηγεί σε αυτήν, καθώς χρησιμοποιεί τον τίτλο *Χριστὸς Πάσχων*. Επομένως, και τα 8 χειρόγραφα μας αντιγράφηκαν είτε απευθείας από την έκδοση του Bladus, είτε από κάποιο άλλο χειρόγραφο που είχε στηριχθεί στην έκδοση αυτή, με ασφάλεια όμως μπορούμε να πούμε πως δεν αντιγράφηκαν από κάποιο άλλο χειρόγραφο του *Χριστοῦ Πάσχοντος*, χρονολογημένο πριν την έκδοση Bladus. Πρόσθετη υποστήριξη στο συγκεκριμένο επιχείρημα προσφέρει και το γεγονός ότι στην αμέσως επόμενη αυτοτελή έκδοση του κειμένου (Brambs, 1885) ο εκδότης της αναφέρει την έκδοση Bladus ως τη μοναδική έκδοση του κειμένου κατά την περίοδο που εξετάζουμε και επομένως δεν υπάρχει κάποια άλλη λανθάνουσα σήμερα έκδοση. Ένα δεύτερο στοιχείο, πέραν του τίτλου, που μας οδηγεί στην πρώτη έντυπη έκδοση και όχι σε κάποιο χειρόγραφο είναι, τουλάχιστον στα μαθηματάρια που παραδίδουν ολόκληρο το έργο (πρόκειται για τα χειρόγραφα της I.M. Βατοπεδίου – αρ.732, της I.M. Αγίας Αικατερίνης Ὁρους Σινά – αρ.1617, αλλά και το χειρόγραφο της Κοβενταρείου Δημοτικής Βιβλιοθήκης Κοζάνης – αρ.X 134, καθώς από τον τίτλο του αντιλαμβανόμαστε πως στηρίχθηκε άμεσα ή έμμεσα στην έκδοση Bladus), η απουσία των τελευταίων 6 στίχων του έργου (στ. 2605-2610: Ἔχεις ἀληθὲς δρᾶμα κοῦ πεπλασμένον/ πεφυρμένον τε μυθικῶν λήρων κόπρω,/ ὁ φιλομαθῆς εὐσεβοφρόνων λόγων./ Εἰ γοῦν θέλεις σὺ, καὶ Λυκόφρονος τρόπω/ γλυκόφρονος νῦν ὡς θέμις ἐγνωσμένου/ λέξω τὰ πολλὰ νητρεκῶς, ὧν μ' ἴστορεῖς), που φαίνεται πως απευθύνονται στον πάτρωνα του συγγραφέα και απουσίαζαν επίσης από την έκδοση του Bladus. Άρα, μια πιθανή ερμηνεία της μικρής εκπροσώπησης του έργου στη χειρόγραφη παράδοση μπορεί να είναι η δυσκολία απόκτησης ή έστω πρόσβασης στη συγκεκριμένη έκδοση.

Αναφορικά με τον λόγο της αντιγραφής και διδασκαλίας του κειμένου, ένα βοηθητικό στοιχείο είναι η προσφώνηση που προστίθεται πριν από την πρώτη λέξη της υπόθεσης από τους αντιγραφείς και η οποία δεν υπάρχει στο αρχικό κείμενο, αλλά είναι χαρακτηριστική των προθέσεων διδασκαλίας. Σε 5 χειρόγραφα που εξετάστηκαν υπάρχουν δύο τύποι προσφωνήσεων: ὁ μαθητὰ (I.M. Βατοπεδίου – αρ.222, φύλλο 1^r: I.M. Αγίας Αικατερίνης Ὁρους Σινά – αρ.1617, φύλλο 74^r) και ὁ Χριστιανέ (I.M. Βατοπεδίου – αρ.342, φύλλο 71^r: I.M. Βατοπεδίου – αρ.732, φύλλο 177^r: I.M. Σταυρονικήτα – αρ.157, φύλλο 2^r). Πολύτιμη είναι και η χρήση της προσφώνησης ὁ ἀκροατὰ που δίνεται ως συνώνυμο του ὁ μαθητὰ (στο χειρόγραφο της I.M. Αγίας Αικατερίνης Ὁρους Σινά – αρ.1617, φύλλο 74^r) καθώς αποδεικνύει πως το κείμενο είχε αποσυνδεθεί από την θεατρική του διάσταση και συνδέεται πιθανότατα με ποιμαντικούς λόγους ενώπιον ακροατηρίου. Στην κατεύθυνση αυτή μας βοηθούν επίσης τα εξηγημένα μαθηματάρια. Η παράφραση του έργου σε αυτά ακολουθεί λαϊκότερες συντάξεις, λαϊκές εκφράσεις και μια ζωντανή δημώδη γλώσσα ικανή να καταστήσει τους πιστούς κοινωνούς του θείου δράματος.

Επιπλέον:

Στο χειρόγραφο της I.M. Βατοπεδίου – αρ.222, πολύτιμη είναι και η πληροφορία που υπάρχει στην πρώτη σελίδα του χειρογράφου (φύλλο 1^r), στο άνω τμήμα της, πριν ξεκινήσει το κείμενο. Μαζί με έναν Ψαλμό του Δαβίδ (Ψαλ. 148:1, [Αἰνεῖτε] τὸν Κύριον ἐκ τῶν οὐρανῶν· αἰνεῖτε αὐτὸν ἐν τοῖς ὑψί[στοις]) υπάρχει μια χρονολογική ένδειξη. Διαβάζουμε: 174[...] Ἰανουαρίου κε (=25). Ο Καδάς (2000, σ. 41) συμπληρώνει την δυσδιάκριτη στο χειρόγραφο χρονολογία ως 1740 και παραθέτει τον Ψαλμό του Δαβίδ ανορθόγραφο, όπως δηλαδή απαντά στο χειρόγραφο

(*Τὸν Κύριον ἐκ τὸν οὐρανὸν ἐνύται αὐτὸν ἐν τῆς ὑψί[στοις]*). Από τη χρονολογική ένδειξη διαπιστώνουμε πως την ημέρα της εορτής του Αγίου Γρηγορίου, είτε αρχίζει η αντιγραφή είτε αρχίζει η διδασκαλία του κειμένου, προς τιμήν του Αγίου. Το κείμενο δηλαδή επιλέχθηκε με αφορμή τη γιορτή του Γρηγορίου του Ναζιανζηνού, «συγγραφέα» του *Χριστού Πάσχοντος*.

Στο χειρόγραφο της I.M. Βατοπεδίου – αρ.342, μετά τον *Χριστό Πάσχοντα* διδάσκεται ο *Κανόνας των Βαΐων* του Κοσμά και ο *Κανόνας της Αναστάσεως* του Ιωάννη Δαμασκηνού (Ευστρατιάδης, 1924, σ. 67-68). Μοιάζει δηλαδή σαν και τα τρία αυτά μαθήματα να ανήκουν νοηματικά στην ίδια ενότητα, σαν να προετοίμαζαν τον μαθητή για τη μεγάλη γιορτή του Πάσχα. Μια πρόσθετη στήριξη στη σκέψη αυτή προσφέρει η χρονολογική ένδειξη στο φύλλο 79^f, γραμμένη από το ίδιο χέρι που αντέγραψε τον *Χριστό Πάσχοντα*, όπως και η χρονολογική ένδειξη στο φύλλο 87^f. Στο 79^f διαβάζουμε στο πάνω τμήμα της σελίδας πριν το κείμενο: 1747 Μαρτίου 23, ἐμπήκαμε εἰς τὸ παρὸν βιβλίον τοῦ Κοσμά (Καδάς, 2000, σ. 61), ενώ στο 87^f, στην αρχή των *Κανόνων της Αναλήψεως*, διαβάζουμε: 1747 Μαΐου (Καδάς, 2000, σ. 61). Το 1747 η Κυριακή των Βαΐων έπεσε στις 23 Απριλίου, ένα μήνα δηλαδή μετά από την ημερομηνία που άρχισε να διδάσκεται ο συγκεκριμένος *Κανόνας*, ενώ το Πάσχα έπεσε στις 30 Απριλίου. Αν η υπόθεσή μας είναι σωστή, τότε τα όσα μας λέει ο Χοϊδάν 100 περίπου χρόνια αργότερα έχουν ισχύ.

Στο χειρόγραφο της I.M. Ιβήρων – αρ.1330, πολύτιμη είναι και η πληροφορία που υπάρχει στην πρώτη σελίδα του χειρογράφου (φύλλο 1^r), στο άνω τμήμα της πριν ξεκινήσει το κείμενο, όπου υπάρχει μια χρονολογική ένδειξη. Διαβάζουμε: 1708 Φεβρουαρίου (και επάνω από την λέξη ο μήνας σύμφωνα με το αττικό ημερολόγιο [Ἐλαφιβολιῶνος (sic)]) 25 εἰς τὴν Πάτρα. Η πληροφορία αυτή είναι σημαντική, όχι γιατί συνδέει τη διδασκαλία του κειμένου με κάποιο σχολείο στην Πάτρα, αλλά γιατί αν υποθέσουμε πως η αντιγραφή και διδασκαλία του *Χριστού Πάσχοντος* ξεκίνησε μετά τις 25 Φεβρουαρίου, τότε και πάλι συνδέουμε τη διδασκαλία του συγκεκριμένου κειμένου με την περίοδο πριν το Πάσχα. Το 1708 το Πάσχα έπεσε στις 15 Απριλίου, που σημαίνει πως η Καθαρά Δευτέρα, δηλαδή η αρχή της πασχαλινής νηστείας, έπεσε στις 27 Φεβρουαρίου, δηλαδή δύο μόλις μέρες μετά τη χρονολογική ένδειξη που υπάρχει στον κώδικα. Ο σκοπός της πραγματικής νηστείας είναι πνευματικός. Η νηστεία υποτάσσει το σώμα στο πνεύμα, φωτίζει το νου, ενισχύει την προσευχή, στηρίζει τη μετάνοια, συντηρεί την κατάνυξη και στερεώνει τη σωφροσύνη. Αν η υπόθεσή μας είναι σωστή, αυτό σημαίνει πως ταυτόχρονα με τη νηστεία της Σαρακοστής ο μαθητής διδάχθηκε τον *Χριστό Πάσχοντα* ώστε να προετοιμαστεί πνευματικά ακόμη περισσότερο για την επερχόμενη μεγάλη δεσποτική εορτή.

Τέλος, στο χειρόγραφο της I.M. Αγίας Αικατερίνης Όρους Σινά – αρ.1617, σημαντική είναι η πληροφορία από το σημείωμα στο τέλος του φύλλου 72^v, δηλαδή στο τέλος του κειμένου πριν αρχίσει ο *Χριστός Πάσχων*. Διαβάζουμε: Τέλος Βασίλης γράφω. Ἐτελειώθη ἡ βίβλος αὕτη Μαρτίου 23^{ης} ἐν τῆς σκολῆς τῆς Πάτμου (Σκαρβέλη-Νικολοπούλου, 1993, σ. 365). Η πληροφορία αυτή είναι σημαντική, όχι γιατί συνδέει τη διδασκαλία του κειμένου με την Πατμιάδα, αλλά γιατί η αντιγραφή και διδασκαλία του *Χριστού Πάσχοντος* ξεκίνησε μετά τις 23 Μαρτίου. Το χειρόγραφο δεν προσφέρει συγκεκριμένη χρονολογία, ωστόσο το Πάσχα πέφτει πάντα από τις αρχές Απριλίου ως τις αρχές Μαΐου ανεξαρτήτως έτους και επομένως πάλι συνδέουμε τη διδασκαλία του συγκεκριμένου κειμένου με την περίοδο πριν το Πάσχα.

Συμπεράσματα

1. Τα χειρόγραφα μαθηματάρια ανάγονται στην πρώτη έντυπη έκδοση του *Χριστού Πάσχοντος* (Antonius Bladus, 1542) και ο μικρός αριθμός των χειρογράφων δεν οφείλεται στην κάλυψη των αναγκών από τα έργα του αρχαίου ελληνικού δράματος, αλλά, σύμφωνα με την πρώτη ελληνική έκδοση του 1846, στο ότι ήταν ένα έργο άγνωστο στους περισσότερους, κάτι που ίσως οφείλεται στη δυσκολία εύρεσης, αντιγραφής και κυκλοφορίας της έκδοσης του Bladus. Αν το έργο ήταν περισσότερο διαδεδομένο, ασφαλώς θα αποτελούσε σταθερή επιλογή από διδάσκοντες και διδασκόμενους, που συνήθως συνδέονταν στενά με την ελληνορθόδοξη θρησκεία, και θα αντικαθιστούσε τους αρχαίους τραγικούς.
2. Το έργο σε καμία περίπτωση δε συνδέεται με παραστασιακό γεγονός, αλλά όπως προκύπτει από χρονολογικές ενδείξεις στα χειρόγραφα φαίνεται να συνδέεται με την προετοιμασία των μαθητών για το Πάσχα, καθώς - χρονικά τουλάχιστον - διδασκόταν κατά το διάστημα πριν από αυτό. Με τα Πάθη του Χριστού όπως αυτά παρουσιάζονται στον *Χριστό Πάσχοντα*, οι μαθητές προετοιμάζονταν ώστε να γίνουν μέτοχοι των Παθών του Χριστού κατά τη Μεγάλη Εβδομάδα. Η προεπαναστατική αυτή πρακτική κατά τον 18^ο αι. μ.Χ. επιβεβαιώνεται και από την ελληνική έκδοση του έργου (1846).

Βιβλιογραφικές αναφορές

Bladus, Antonius (Ed.) (1542). *Τοῦ ἁγίου Γρηγορίου Ναζανζηνοῦ (sic) τοῦ θεολόγου τραγωδία, Χριστὸς πάσχων. Sancti Gregorii Nazanzeni theologi, Christus Patiens.* Rome.

Brambs, J.G. (Ed.) (1885). *Christus Patiens. Tragoedia Christiana, quae inscribi solet Χριστὸς πάσχων Gregorio Nazianzeno falso attributa.* Leipzig: B.G. Teubner.

Ευστρατιάδης, Σωφρόνιος και Αρκάδιος Βατοπεδινός (1924). *Κατάλογος τῶν ἐν τῇ Ἱερᾷ Μονῇ Βατοπεδίου ἀποκειμένων κωδίκων.* Παρίσι.

Καδᾶς, Σωτήρης Ν. (2000). *Τα σημειώματα των χειρογράφων της Ιεράς Μεγίστης Μονῆς Βατοπαιδίου.* Ἅγιον Ὄρος.

Migne, J-P. (Ed.) (1862). Χριστὸς πάσχων, τραγωδία. *Christus patiens, tragoedia, Patrologia Graeca (PG), 38, pp. 133-338.*

Πούχγερ, Βάλτερ (1995). Χριστὸς Πάσχων και αρχαία τραγωδία. Στο Βάλτερ Πούχγερ, *Ανιχνεύοντας τη θεατρική παράδοση. Δέκα μελετήματα* (σσ. 51-113), Αθήνα: Οδυσσέας.

Σκαρβέλη-Νικολοπούλου, Αγγελική (1993). *Τα μαθηματάρια των ελληνικών σχολείων της Τουρκοκρατίας. Διδασκόμενα κείμενα, σχολικά προγράμματα, διδακτικές μέθοδοι. Συμβολή στην ιστορία της νεοελληνικής παιδείας* (Διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης - Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας). Αθήνα: Σύλλογος προς διάδοσιν ωφελίμων βιβλίων.

Χοϊδάν, Θ. (Επιμ.) (1846). *Ὁ Χριστὸς Πάσχων. Τραγωδία τοῦ ἐν ἐν (sic) ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Γρηγορίου Ναζιανζηνοῦ τοῦ Θεολόγου - Ἀρχιεπισκόπου Κωνσταντινουπόλεως.* Αθήνα: Χρῆστος Αναστασίου.